

O'LMAS UMARBEOV NASRIDA MIKROXRONOTOP POETIKASI

To'rayeva Bahor Bahriddinovna
O'zMU Jurnalistika va o'zbek filologiyasi fakulteti
O'zbek adabiyotshunosligi kafedrasida
dotsenti, filologiya fanlari doktori
turayeva.bahor@gmail.com

Annotatsiya. O'lmas Umarbekovning “Sovg’a”, “Ota”, “Ota va o’g’il” hikoyalari qahramonlari mikroxronotopini ichki va dinamik portret, peyzaj, badiiy detal orqali teran ifodalash mahorati tahlilga tortilgan. Personajlarning ichki dunyosiga, ularning noma’lum va sirli “men”i qa’riga kirib borishda adib uslubidagi o’ziga xoslik haqida mulohaza yuritilgan.

Kalit so‘zlar: hikoya, mikroxronotop, badiiy detal, portret, peyzaj, katta va kichik olam.

Badiiy adabiyotda borliq turlicha yo’sinda inson tafakkuri orqali obrazlarda ifodalanadi. Makroolam va mikroolam zamonaviy adabiyotshunoslikning asosiy mezonlari hisoblanadi. Bu ikki adabiy-estetik hodisa chambarchas bog’liq bo’lib, makroolam mikroolam orqali anglashiladi.

Sharq ta’limotida mavjud “ofoqu anfus” (katta va kichik olam) nazariyasiga asosan inson, ya’ni anfus kichik olam bo’lib, ofoq – katta olam (makro koinot)ning in’ikosidir. Katta olamda nimaiki hodisa-harakat, sir-u asror, xislat-xususiyatlar mavjud bo’lsa, u kichraytirilgan holda inson tabiati va ruhiyatida aks etadi [Komilov, 2009: 365]. Adabiyotshunos U.Jo’raqulovning e’tiroficha, “Koinot harakati, quyosh tizimidagi sayyoralar, oy va quyoshning chiqib-botishi, yer shari, asrlarning o’tishi, yillarning tizimli harakati, fasllarning kelib-ketishi, dunyo, mamlakat, shahar, qishloq, xonadon, tug’ilish, o’lim, quvonch, iztirob, ulug’vorlik, tubanlik, ko’zyosh – bularning mavjudligi, idrok etilishi, so’zda ifodalanishi,

tushunilishi, tushuntirilishi va bularning markazida turgan inson hayoti, shubhasiz, xronotop (zamonmakon) doirasida amalga oshadi” [Jo‘raqulov, 2017: 9]. Olimning ilmiy-nazariy umumlashmasida xronotopning inson ruhiy olami bilan bevosita mushtaraklikda tasvirlanishi hamda mega, makro va mikroxtopning aloqadorligi ayonlashadi. Bular olam va odam munosabatlarini ruhiyat, jamiyat va koinot kengligida aks ettiradi. Birinchisi, makon va zamonda kechayotgan o‘zgarishlarni koinot va yer yuzi; ikkinchisi, insonlar o‘rtasida kechadigan real voqea-hodisalar; uchinchisi, inson ruhiyati bilan ong va tafakkuri ostidagi ziddiyatlarni ifodalaydi [Temirbolat, 2009: 78].

Xronotop haqidagi A.A.Uxtomskiy ta’limotidagi dual elementlar, ya’ni makroxronotop va mikroxtop o‘zining ilmiy-nazariy isbotini topdi. Tarixiy-falsafiy an’analarda mavjud aqidalar asosida sodir bo‘lgan va ro‘y berajak xronotop hayot yo‘li va inson ruhiy olamini kengroq interpretatsiya qilish imkonini beradi [Politov, 2016: 5; Politov, 2019: 93]. Badiiy asarda xronotop kategoriyasi inson ruhiy olami bilan bevosita mushtaraklikda tasvirlanadi. Zero, har bir odam, M.Baxtinga ko‘ra, o‘z ovozi, dunyoqarashi va tasavvurlariga ega bo‘lgan mustaqil subyekt. Shuning bilan birga inson faqat odamlar bilan, o‘zi bilan, dunyo bilan muloqotdagina mavjud [Boltaboyev, 2016: 10]. Adabiyotshunos H.Boltaboyevning nazariy mulohazalari mikroxtop va makroxronotop haqidagi A.A.Uxtomskiy ta’limotini teran idrok qilish imkonini beradi.

O‘lmas Umarbekov obraz ichki dunyosidagi turli holatlar, ruhiy kechinmalarning tasvirini, ruhiyat manzaralarini faqat o‘ziga xos, boshqalarga o‘xshamagan samimiyat bilan inkishof etadi. “Sovg‘a” hikoyasida onaizorning farzandiga cheksiz mehr-u muhabbati, sog‘inchi aks etgan. Shaharga ketib, bir yildan buyon onasidan xabar olmagan, hatto xat yubormay, onaizorini yo‘lida intizor qilgan farzandi diydorini intiq qutgan Shahodat xola mikroxtopi hikoyaning mazmun-mohiyatini tashkil qiladi. Mandarin, pul va xat predmet detallari sovg‘a sifatida keltirilsa-da, kitobxon 8-martda yozilgan qo‘shni bolaning maktubi

Shahodat xolaga haqiqiy quvonch baxsh etganini anglaydi, ammo xolaning o'g'li Adhamning mehrsizligidan qalbi ozorlanadi. A'lobush, Qumri otin Moskvadan orasirada pochta yuborgan farzandlaridan faxrlanib, duo qilib yurishadi, ammo Shahodat xolaning o'g'li Adham o'n besh so'm pul jo'natadi-yu, o'zidan xat-xabar yo'q. Qahramon psixologizmida taranglik yuzaga keladi, toqati toq bo'ladi. Yozuvchi shu o'rinda o'zbekona qadriyatlarni hikoyaga singdirgan, ya'ni qo'shni bola Vali 8 mart bayrami munosabati bilan maktab o'quvchilari o'zlariga yoshlari ulug' momolarni tanlashgani, oyisi bilan maslahatlashib, Valijon Shahodat xolani tabrikلامoqchiligini bildirganda, xola o'ziga sovg'a kerak emasligini, agar yozuvi chiroyli bo'lsa, o'g'liga xat yozib berishini iltimos qiladi. Xatda onaning ruhiyatidagi iztirob aks etadi: "O'g'lim, bolajonim, ko'nglimni g'ash qilib turgan bir gapni aytsam, xafa bo'lma, har holda onangman. Mana, yil bo'lib qoldi, sendan xat olmayapman. O'zing ham kelmaysan. Bilaman, ishing ko'p, vaqting yo'q. Lekin ikki enlik bo'lsa ham xat yozsang, shu menga kifoya" [Umarbekov, 1984: 81]. Shahodat xolaning kecha mozor boshiga borib, dadangning mozorini suvab keldim jumlasini xatda keltirish orqali adib eng og'riqli muammoga urg'u beryapti. Ota va onadan xabar olmagan diyonatsiz farzandning bu qilmishi keksayganda o'ziga qaytmasligi dargumon.

Ko'p vaqtdan buyon o'g'lining ayadan xabar olmaganini bilgan qo'shnining samimiy e'tibori yuzasidan Shahodat xolaga cheksiz xursandchilik ulashishadi, ya'ni o'g'li Adham nomidan kelgan, ammo hech qanday manzil ko'rsatilmagan "Assalomu alaykum, oyijon. Sizni sog'intirib qo'yganim uchun meni kechiring. Uzoqqa ketib qoluvdim. Oyijon, sizni juda sog'indim. Ahvollaringiz tuzukmi? Xatingizni olib juda xursand bo'ldim. O'zningizni urintirmang. Mening ishlarim yaxshi. Yaqinda uchrashib qolamiz. Oyijon! Sizni xotin-qizlarning xalqaro bayrami — Sakkizinchi Mart bilan tabriklayman. Xatingizni sog'inib kutuvchi o'g'lingiz — Adham" [Umarbekov, 1984: 82] mazmunidagi xat haqiqiy sovg'a sifatida ko'z yoshi daryo bo'lgan aya tomonidan bag'riga bosiladi. Mehr va mehrsizlik kontrasti

qahramonlar ruhiyatini teranroq ochishga xizmat qilgan. Faqatgina nomi tilga olingan oqibatsiz farzand Adhamdan kitobxon nafratlanadi.

“Ota” hikoyasi nihoyatda qisqa bo‘lsa-da, voqelik shu qadar shiddatli tasvirlanadiki, ota dushman qo‘liga bandi bo‘lgan o‘g‘lidan qay birini tanlar ekan, deya kitobxon qalbi larzaga kelib, o‘qiydi. Ota dushmanga bolalarini qo‘yib yuborishini, ularning o‘rniga o‘zini olib ketishini iltijo qilib, yalinadi: — Begim, o‘zing rahm qilgin, olib ketma ularni. Hali ular yosh juda ham, hali hayot ko‘rganmas. Kerak bo‘lsam men amringda, quling bo‘lay umrbod. Qah-qah urdi dushman bari, qah-qah urdi ablahlar!

— Esing bormi? — O‘shqirdi bek. — Sen kimsanu bular kim? Bular endi kuchga to‘lgan jiyron otning o‘zidir. Sen kim bo‘lding? Qari bir chol, bir oyog‘ing go‘rda-ku? Seni bizga foydang ham yo‘q, ziyoning ham tegmaydi.

Ammo dushman otani ayriliqdan ham og‘irroq tanlov qarshisida ilojisiz qoldiradi: — Mayli, ey chol, rahm qilay yoshing hurmati senga. Bolalardan bittasini, mayli, o‘zing tanlab ol.

Bay Yeftimni titroq bosdi, qaltiradi lablari, kim biladi? Balki shu top yolvorgandir Xudoga — yolvorgandir bag‘ri yonib bu dahshatli hukmdan, yolvorgandir la‘nat o‘qib bebaxt otalik uchun.

Otaning ichki olamida g‘alayon, u qaysi bolasini tanlasin? Ilcho yoki Ivaylo? Ikkalovi o‘z farzandi, ikkalovi o‘z pushtidan — ikkovining tomirida oqadi uning qoni! Bay Yeftimning boshi qotdi, nima qilsin bechora? Adib mahorati shundaki, hayotiy haqiqat ruhi bilan yechim tomon harakatlanadi. Ota — La‘nat! La‘nat! La‘nat, sen it o‘g‘liga! [Umarbekov, 1984: 95] deya, dushman o‘qiga uchrab, halok bo‘ladi. Hikoyada “balki shu top yolvorgandir Xudoga” jumlasini uch marta, “yolvormadi Xudoga” jumlasini ikki marta keltiriladi. Chol shu zahoti quladi dushman yatag‘onidan. Yo‘lga tushdi ikki o‘g‘il zardob bo‘lib yuragi, yo‘lga tushdi nelarnidir so‘zlab qonsiz lablari, ikkovi ham yig‘lamadi, yolvormadi Xudoga! Ikki o‘g‘lidan

birini tanlay olmagan ota bu ayanchli iztirobdan o'limni afzal bildi. Yozuvchi hayotiy haqiqatga sodiqlik mezoni asosida ochiq yechim bilan yakunladi.

“Ota va o'g'il” hikoyasida esa kechirilmas xatosi tufayli dunyoga kelgan o'g'lining borligini bilmagan, o'zi badnom qilgan shifokor ayol qarshisida nafas yo'llaridagi shish tufayli umuman gapirish imkoniyatidan bebahra majruh ahvoldagi bir vaqtlar nihoyatda mashhur bo'lgan qo'shiqchi obrazi tasvirlangan. Hikoyada obrazlar yondoshligi kuzatiladi. Iste'dodi meros bo'lgan o'g'li mashhurlik pillapoyasida, ammo ota ovozi bilan bir umrga ayrilgan, eng hayratlanarlisi, aynan baxtiga zomin bo'lgan ayol qo'li bilan ovoz paychalaridan mosuvo bo'lyapti. Hikoyada xarakter dinamikasi kuzatiladi. ToshMIning birinchi kursida o'qiyotgan Sabohat otasining taklifi bilan uyida mehmon bo'lgan Olimjon Komilov tomonidan badnom bo'lib, bir umrga uyidan badarg'a qilinadi. Ammo Shahodat aya tomonidan mehr ko'rgan Sabohat baxtsiz holda o'g'li Baxtiyorni dunyoga keltiradi. U baxtni ilmdan izlaydi, tibbiyot bo'yicha fan doktori, professor darajasiga yetishadi. Hikoyada ikki obraz – mashhurlikdan o'zligini unutgan, bosar-tusarini bilmaydigan holatga tushgan, ammo yillar charxpalagi uni gapirish imkoniyatidan mahrum qilgan Olimjon, yaqinlari tomonidan inkor qilingan, baxtni baxtsizlikdan izlagan, o'zini xo'rlagan insonning hayotini asrab qolishga kuch topgan irodali ayol Sabohatning mikroxtonotopi retrospektiv syujet asosida tasvirlangan.

O'lmas Umarbekovning badiiy mahorati shundaki, hikoyalarida kutilmagan burilish usulini qo'llaydi. Shahodat xolaning bir yildan buyon intiq bo'lib kutgan o'g'lining xati qo'shni bola Valijon qo'li bilan yozilishi, dushman tomonidan Bay Yeftimning bandi qilingan o'g'illaridan birini tanlashi talabi qo'yilishi, bir vaqtlar o'zi baxtni o'g'irlagan ayol qarshisida qo'shiqchining gapirish imkoniyatidan batamom mahrum holda o'z ovozi bilan badal to'lashi mikroxtonotop o'zanlarini chuqurlashtiradi. Yozuvchi qahramonlar mikroxtonotopini ichki va dinamik portret, peyzaj, badiiy detal orqali teran ifodalaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Болтабоев Ҳ. XX аср адабиётшунослигида диалогизм ва Михаил Бахтиннинг адабий-эстетик таълимоти// Филология масалалари. – Т., 2016. – № 4. – Б. 10.
2. Жўракулов У. Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси. *Монография*. – Тошкент: Турон-иқбол нашриёти, 2017. – Б. 9.
3. Комилов Н. Тасаввуф. –Тошкент: Movarounnahr, 2009. –Б. 365.
4. Политов А.В. Историко-философский анализ концепций хронотопа А.А. Ухтомского и М.М. Бахтина: Автореф. дисс. канд. филос. наук. – Пермь, 2016. – С.5.
5. Политов А.В. Микрохронотоп сознания: аналитика пространственно-временной структуры мышления в английском эмпиризме XVII века и категория хронотопа// Вестник Томского государственного университета. 2019. – № 52. – С.93-101.
6. Темирболат А.Б. Категории хронотопа и темпорального ритма в литературе. Монография. – Казахстан: Алматы, 2009. – С.78.
7. Умарбеков Ў. Сайланма. Биринчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом нашриёти, 1984. – 343 б.